

SPISY, ZRADA A SPOMIENKY

VLADIMÍR TISMANEANU

East European Constitutional Review 1998 vol. 7, num. 1

Niektoré knihy si radi prečítame, hoci ich námet je znepokojujúci. Platí to aj o najnovšej knihe Timothyho Gartona Asha, ktorá prináša osobný pohľad na často diskutovanú a kontroverznú tému postkomunistickej politiky – ako sa vyrovnáť s odkazom tajnej polície v bývalých leninistických režimoch na východe strednej Európy. Takýto absolútne originálny projekt sa dal uskutočniť iba v zjednotenom Nemecku, kde jedovatá zbierka databáz tajnej polície patrí definitívne do zavrhnutej minulosti. Inštitucionálna dekomunizácia sa zdala byť nevyhnutná, aby jednotlivci boli schopní znovu si osvojiť vlastnú minulosť, pochopiť všetky „prečo“ nevyjasnených miest v ich životopisoch.

Ako autor klasických esejí o revolúciách v roku 1989 a ich následkoch je Timothy Garton Ash všeobecne uznávaným interpretátorom súčasnej histórie východnej a strednej Európy. V tejto knihe sa pozerá na vlastnú minulosť tak, ako sa vynára z čítania spisu, ktorý o ňom viedla Stasi v čase, keď žil v Nemeckej demokratickej Republike (NDR) ako mladý britský absolvent histórie (1979 – 1980). Témou jeho, žiaľ, nedokončenej doktorskej práce (ako poznamenáva melancholicky), bol Berlín v období nacistickej diktatúry. Počas pobytu v NDR písal Garton Ash pod pseudonymom krátke správy pre *London Spectator*, stretol sa s nespočtým množstvom východo- a západonemeckých intelektuálov a žil pod neustálym neviditeľným dohľadom všadeprítomnej Stasi. NDR opustil v auguste 1980, pohnutý robotníckym prevratom v Poľsku a zrodom Solidarity, prvých nezávislých odborov, uznaných komunistickou vládou. Po tom, ako sa objavili mnohé otvorene antikomunistické články, pod ktorými bol podpísaný, ocitol sa Garton Ash na čiernej listine Stasi ako nebezpečný „buržoázny liberál“. V osemdesiatych rokoch pomohli jeho eseje o udalostiach v strednej Európe a význame antitotalitných (a antipolitických) disidentských hnutí a literatúry vyburcovať západné intelektuálne a politické kruhy, aby podporili zjednotenie nových sociálnych hnutí v komunistickom svete. Zatiaľ čo mnohí autori sa sústredili na skrytý boj v rámci komunistických elit, Garton Ash vyzdvihol význam nezávislých občianskych iniciatív vychádzajúcich zdola. Ešte skôr ako sa pojem „občianska spoločnosť“ stal nesmierne populárnym v akademických kruhoch, on a hŕstka ďalších autorov zdôrazňovali dôležitosť týchto neo-

FILES, TREASON, AND MEMORY

VLADIMIR TISMANEANU

East European Constitutional Review 1998 vol. 7, num. 1

There are books one enjoys reading even if their subject is disquieting. This is certainly the case with Timothy Garton Ash's new book, which presents a personal perspective on a frequently debated and controversial topic of postcommunist politics—how to deal with the secret-police legacies of East Central Europe's defunct Leninist regimes. The accomplishment of Garton Ash's utterly original project was possible only in a unified Germany, where the poisonous thesaurus of the secret police data banks belongs to an irrevocably abandoned past. For individuals to be able to reacquire their past, to understand the "whys" of the apparently inexplicable moments in their biographies, institutional decommunization would seem to be indispensable.

The author of classical essays on the revolutions of 1989 and their aftermath, Timothy Garton Ash is a widely respected interpreter of East and Central European contemporary history. In this book he peers into his own past, as it emerges from his reading of the Stasi file kept on him during 1979 and 1980, the period he spent in the German Democratic Republic (GDR) as a young British graduate student in history. The theme of his doctoral thesis, never completed (as he notes with melancholy), concerned Berlin during the Nazi dictatorship. While in the GDR, Garton Ash wrote dispatches under a pseudonym for the *London Spectator*, met countless East and West German intellectuals, and was kept under continuous, invisible surveillance by the ubiquitous Stasi. He left the GDR in August 1980, drawn by the workers' upheaval in Poland and the birth of Solidarnosc, the first independent, self-governing union recognized by a communist government. After the appearance of several explicitly anticommunist articles under his own signature, Garton Ash was enrolled in the Stasi blacklist as a dangerous "bourgeois liberal." In the 1980s, his essays on the fate of Central Europe and the significance of antitotalitarian (and antipolitical) dissident movements and literature contributed in essential ways to alerting Western intellectual and political circles to the coalescence of new social movements in the communist world. While many authors continued to focus on the infighting within the communist elites, Garton Ash highlighted the importance of independent civic initiatives coming from below. Before the notion "civil society" had made its extraor-

ficiálnych, mnohokrát protivládnych aktivít, pri dezintegrácii komunistickej nadvlády.

Musím sa priznať, že jeho novú knihu som čítal so zmiešanými pocitmi. Na jednej strane som sám seba pýtal, či má zmysel vrátať sa v tomto morálnom bahne. Naozaj sa chceme znovu stretnúť so svetom hanby, zbabelosti a oportunistickej zrady, ktorý oficiálna propaganda nazývala „reálne existujúci socializmus“? Na druhej strane, vo svetle rumunskej skúsenosti, kde sú spisy v rukách nových inkarnácií starých kádrov verejnosti prakticky stále neprístupné, má Garton Ash pravdu. Je životne dôležité strhnúť a nakoniec rozdrviť masku nevíšmavosti a lži, ktorá robí už aj tak nefahké vyrovnávanie sa s minulosťou ešte ťažším. Čím viac vieme o fungovaní týchto inštitúcií, čím sú tieto informácie prístupnejšie verejnosti, tým viac sú tieto spoločnosti chránené pred novým autoritárskymi pokušeniami.

Vďaka Gauckovej komisii získal tento britský autor prístup k svojmu spisu, ktorý o ňom viedla Stasi, a tak sa dozvedel, kto a za akých okolností na neho donášal. Ba čo viac, zistil mená dôstojníkov poverených jeho sledovaním a ako sa zaobchádzalo s informátormi, platenými za to, aby podávali správy o každej maličkosti (najintímnejšie momenty jeho osobného života nevynímajúc). Tak mohol Garton Ash rekonštruovať svoju minulosť porovnaním dokumentov Stasi, stoviek únavných, často idiotskych, dokonca nepravdivých záznamov, so svojím vlastným denníkom z tých rokov, a so spomienkami, ako sa mu po takom dlhom čase vynárali. Ale jadrom tejto knihy, tým čo ju naozaj robí fascinujúcim dokumentom, je séria rozhovorov britského historika s mnohými informátormi a dôstojníkmi Stasi. Vynára sa nám ich psychologický profil, pozostávajúci so zavádzajúcich zdôvodnení, viac či menej simulovaných výpadkov pamäti a neustáleho popierania dôkazov.

Táto kniha je viac ako obyčajný sprievodca nečistým svetom Stasi; navrhuje zároveň originálnu interpretáciu psychologickej infraštruktúry podmieňujúcej rozhodovanie tých, ktorí podpísali zmluvu s diablom. Garton Ash nie je žalobcom, ale pýta sa sám seba, či má právo vytykať niečo ľuďom, ktorí boli pred necelými desiatimi rokmi ozajstnými pánmi každodenného života v NDR. Ústredné motívy v knihe sa odvíjajú od niekoľkých základných otázok. Za akých okolností a prečo sa niektorí ľudia stali informátormi tajnej polície? Prečo sa mladý inštalatér alebo oceliár stáva dôstojníkom Stasi? Ktoré psychologické faktory (či traumy) vedú k takémuto rozhodnutiu? Uvedomovali si, že slúžiac Stasi paktujú so Zlom? Pomys-

linary career in academic circles, it was he (and a few other authors) who insisted on the importance of these unofficial, often antigovernmental activities in the dissolution of communist domination.

I must confess that I read this new book with some ambivalent feelings. On the one hand, I asked myself, Is it worthwhile to dig into this moral swamp? Do we really need to revisit the world of infamy, cowardice, and opportunistic treacheries that the official propaganda called “really existing socialism”? On the other hand, in the light of the Romanian experience, where the files continue to be virtually inaccessible to the public, remaining in the hands of the new incarnations of the old services, I think that Garton Ash is right. It is vitally urgent to shred and finally dispel the veil of neglect and lies that prolongs the uneasy approach to the past. The more we know about the operations of these institutions, the more we bring this information into the public domain, the better these societies are protected against new authoritarian temptations.

Thanks to the Gauck Commission, the British author was able to obtain access to his Stasi file and thus find out who had informed on him and under what circumstances. Moreover, he could discover the names of the officers charged with his surveillance and how the informers, paid to report every detail of his activities (including the most intimate events in his personal life), were handled. Garton Ash could then recreate this past by comparing Stasi documents, hundreds of tedious, often idiotic, even false notes, with his own diary of those years as well as with his recollections, as they took shape after so long a time. But the gist of this book, what really makes it a fascinating document, is the series of conversations between the British historian and several former informers and Stasi officers. The picture we get of their psychological makeup is one of specious rationalizations, more or less simulated memory blockages, and the consistent denial of evidence.

This book transcends a mere journey through the sordid Stasi universe and proposes an original interpretation of the psychological infrastructure underpinning the decisions of those who accepted a pact with the devil. Garton Ash does not write as a prosecutor, preferring to ask himself whether he has the right to take to task individuals who less than a decade ago were the true masters of everyday life in the GDR. The book's crucial themes revolve around some basic questions. Under what circumstances and why did certain people turn

lite na neuveriteľný prípad urodzenej dámy nardenej v židovskej meštiackej rodine v Berlíne, ktorá vstúpila do komunistickej strany a stratila manžela v moskovských čistkách v tridsiatych rokoch. Vedela toho dosť na to, aby opovrhovala systémom a jeho bezohľadnou byrokratickou logikou. Namiesto toho sa po zrelej úvahe rozhodla systematicky informovať o každom rozhovore s mladým britským hosťom. Večnou otázkou zostáva, prečo toľkí bývalí antifašistickí bojovníci schvaľovali tak nesmierne demagogický a vulgárne pokrytecký východonemecký režim. Čo spájalo ich pôvodný idealizmus s marasom korupcie, privilégií, represie a intríg stalinského diktátu? Môže sa niekto stať informátorom preto, lebo vyrastal ako sirota bez otca, ako to bolo v prípade mnohých dôstojníkov Stasi v povojnovom východnom Nemecku? Možno príslušnosť k tajnej polícii poskytla náhradu za chýbajúceho otca a možnosť „obstáť v systéme“, získať prevahu nad spoluobčanmi, vychutnať si bezmedznú moc a uspokojiť úbohé, často sadistické pudy pomsty a prevahy.

Garton Ash upozorňuje na ľudskú schopnosť etického nihilizmu v momente, keď je človek postavený pred svoju zahanbujúcu, nechutnú minulosť. Každý jeden z tých, ktorých navštívil, sa snažil minimalizovať svoj diel zodpovednosti, dovolávajúc sa kdejakého alibi a uvádzajúc pochybné zdôvodnenia pre svoju účasť na represívnych praktikách režimu. Cestovné víza na Západ, pas, povýšenie v práci – tieto príliš ľudské túžby slúžili na vysvetlenie kolaborácie s tajnou políciou. Rád by som zdôraznil, že bez týchto súčiastok totalitárnej mašinerie by systém nemohol fungovať. Boli špiónmi vo vnútri, boli zdrojom všadeprítomnej sklúčenosti. Keď sa nedá nikomu veriť, keď sa vaši príbuzní a priatelia stávajú potenciálnymi informátormi, nedá sa vytvoriť ľudský vzťah založený na dôvere a úprimnosti. V spoločnosti hlásajúcej rovnosť ako najvyššiu sociálnu hodnotu sa zmyslom existencie každého päťdesiateho občana stala úloha informátora, ale vo význame francúzskeho *la délation* – udavačstvo. Toto všadeprítomné zlo, skutočná rakovina duše sa dotkla všetkých sociálnych vrstiev. Pomyslíte na tých pseudodisidentov, jednotlivcov, ktorí sa vmiesili do nezávislých pacifistických a ekologických združení, ktorí verili (alebo to predstierali), že kolaboráciou so štátnymi „orgánmi“ posielajú signály najvyššiemu vedeniu a tak ovplyvňujú politiku režimu. V takýchto prípadoch splynuli manipulácia a sebaklam do čudnej zmesi: zrada sa vydávala za efektivitu, zrieknutie sa morálky za vhodný politický prostriedok.

into secret-police informers? Why does a young plumber or a steel worker become a Stasi officer? What psychological elements (or traumas) motivate this type of choice? Did they know that by serving the Stasi they were siding with evil? Think of the disconcerting case of a distinguished lady, born to one of Berlin's Jewish families of the haute bourgeoisie, who had joined the Communist Party and lost her husband in the Moscow purges of the 1930s. She had all the information needed to despise the system and its ruthless bureaucratic logic. Instead, she carefully and systematically chose to inform on each discussion with the young British visitor. It remains an enduring question why so many former antifascist fighters endorsed the East German regime, with its immense demagoguery and blatant hypocrisy. What could there be in common between their early idealism and the Stalinist dictatorship's cobweb of corruption, privileges, repression, and intrigues? Could the fact that so many Stasi officers grew up fatherless orphans in post-WWII East Germany explain the choice to serve? Perhaps belonging to the secret police provided a substitute for the missing father, and an opportunity "to make it within the system," to gain superiority over fellow citizens, to enjoy boundless power, and to fulfill mean, often sadistic instincts of revenge and domination.

Garton Ash takes note of the human ability to write off ethical considerations when the individual is faced with an embarrassing, indeed scurrilous past. Of those whom he visits, each one strives to minimize his or her responsibility, invoking all sorts of alibis and constructing dubious justifications for their involvement in the regime's repressive practices. A travel visa to the West, a passport, a professional promotion: these all-too-human aspirations are mentioned in order to explain collaboration with the secret police. It needs to be emphasized that the system could not have functioned without these cogs in the totalitarian machine. They were the spies from within, the source of a universal feeling of despondency. When nobody can be trusted, when friends and relatives are potential informers, no human relationship can be established on a basis of truth and transparency. A society that proclaimed equality as the supreme social value had transformed the informer's enterprise, what the French call *la délation*, into a reason to exist for one in fifty citizens. And this all-pervasive vice, a true cancer of the soul, affected all social strata. Think of those pseudodissidents, individuals who infiltrated the independent pacifist

Spis ako osobný príbeh i ako politické dejiny umožňuje Gartonovi Ashovi zdôrazniť komplikovanosť akejkoľvek serióznej snahy o pochopenie minulosti. Takýto projekt rozhodne nie je zbytočný, ani samoúčelný, naopak, spochybňuje samotný základ, logiku postkomunistického poriadku. Skôr než zabudneme na isté nepríjemnosti, ktoré sa nám prihodili v minulosti, musíme zistiť, čo sa skutočne stalo. Schopnosť zabúdať ako súčasť akéhokoľvek zdravého psychického života by nemala prerásť do straty pamäti. Gauckova komisia s vyše 3000 zamestnancami a mnohými nariadeniami, ustanoveniami a mechanizmami je nepochybne veľmi drahá iniciatíva. Zďaleka nie všetky postkomunistické krajiny majú dostatok finančných a logistických prostriedkov potrebných na takúto náročnú operáciu. Na druhej strane sa môžeme spolu s Gartonom Ashom opýtať: Je možná katarzia? Dá sa s tým všetkým konečne zmieriť, aj keď je pravda stále zahalená tajomstvom? Nie je nakoniec nebezpečnejšie a z dlhodobého hľadiska aj nákladnejšie odmietat občanom prístup k ich vlastnej minulosti a teda k ich spisom? A či sa nám to páči alebo nie, tragickým dedičstvom socializmu zostáva, že veľká časť pravdy je uväznená v spisoch tajnej polície, v tisícach strán napísaných bez nášho vedomia či súhlasu, vo všetkých desivých pokusoch napadnúť ľudskú dôstojnosť. Samozrejme, pravda týchto spisov je sama zdeformovaná, už nepripomína príbehy našich životov, ale len akúsi karikatúru vytvorenú čudnou mentalitou tajnej polície. Tie spisy sú síce pokriveným zrkadlom, ale popierať ich existenciu by znamenalo popierať realitu. Kým nezhoria na popol (ako navrhujú niektorí), alebo sa nestanú voľne prístupnými verejnosti, ťažia tieto spisy nové demokracie ako mlynský kameň. Dve školy konfrontujú svoje stanoviská k tejto veľmi nepríjemnej a kontroverznej téme.

Na jednej strane sú tí, pre ktorých je „zmierenie sa“ nemysliteľné bez pamäti. Inými slovami, ľudia snažiaci sa uniknúť terorizujúcej nočnej more si musia pamätať. Ako hovorí často citovaný výrok Georgea Santayana: „Tí, ktorí zabúdajú na minulosť, sú odsúdení na to, aby ju zopakovali.“ Na druhej strane stoja tí, ktorí tvrdia, že bez neustáleho zabúdania a odpúšťania zostane postkomunistický svet v zajatí neznesiteľnej neurózy, nekonečného vyrovnávania účtov a dokonca pohonu na čarodejnice. Toto druhé stanovisko má tendenciu prehliadať jednoduchý ale nepopierateľný fakt, že komunistické režimy sa dopustili skutočných zločinov, ktoré spáchali jednotlivci a ich činy by mali byť predmetom riadneho právneho konania.

and ecological groups, who believed (or pretended to believe) that by collaborating with state “organs” they were sending signals to the top leadership and thereby could influence the regime’s policies. In these cases, manipulation and self-deception commingled in a strange amalgam: treason was presented as effectiveness, moral abdication as political expediency.

Both as personal memoir and political history, The File allows Garton Ash to highlight the intricacies of any serious effort to comprehend the past. This undertaking is not a gratuitous, self-indulgent operation but bears upon the very sanity of the postcommunist order. Before we forget certain unpleasantnesses of the past, we must know what happened to us in reality. Forgetfulness, a normal component of any healthy mental life should not amount to amnesia. The Gauck Commission, with its more than 3,000 employees and its multiple regulations, provisions, and mechanisms, is certainly a very expensive initiative. Not all postcommunist countries have the financial means and the logistical resources required for such a strenuous operation. On the other hand, we can ask with Garton Ash: Is any catharsis possible? Can one achieve the much-desired reconciliation as long as truth continues to be wrapped in secrecy? Is it not much more dangerous, and in the long run, more costly to deny citizens free access to their own pasts, that is, to their files? And, whether we like it or not, it remains a tragic legacy of state socialism that so much of the truth is confined in the secret police files, in the thousands of pages written without our knowledge or consent, in all those appalling attempts to assault human dignity. To be sure, the truth of the files is itself warped. They do not relate the story of our lives, but only the distorted reflection of our lives in the secret-police mindset. The files are a perverse mirror, of course, but to deny their existence is to negate reality. Unless they are either burned without a trace (as some people have suggested) or exposed to public scrutiny, these files hang like an albatross around the neck of the new democracies.

Two schools confront themselves regarding this most disturbing and truly divisive issue. On the one hand, there are those for whom redemption is unthinkable without recollection. In other words, a humanity that wishes to escape the terrorist nightmare must be one that remembers. In George Santayana’s often-quoted maxim, “Those who forget the past are condemned to repeat it.” On the other hand, there are those who insist that without simultaneous forgetting and forgiveness,

Záver Gartona Asha je niekde medzi týmito dvoma prístupmi, pri riešení tejto najpálčivejšej postkomunistickej dilemy navrhuje strednú cestu: „Zisti, zaznamenaj, premýšľaj, ale potom pokračuj ďalej.“ Spomienka na hroznú minulosť je teda morálnym imperatívom, a nie iba politickou zbraňou alebo sloganom, ktorým mávajú kdejakí samozvaní apoštoli reaktivujúci spravodlivosť. Ktorémukoľvek čestnému obyvateľovi bývalého komunistického sveta, od Bukurešti po Tiranu či od Varšavy po Sofiu, znejú slová Gartona Asha rozumne a úprimne: „Celkom iste je správne, že Nemci, a nielen Nemci, by mali skutočne chápať, ako sa v druhej polovici dvadsiateho storočia na nemeckej pôde opäť budoval totalitný policajný štát, menej brutálny než Tretia ríša a iste oveľa menej škodlivý svojim susedom a negenocídny, ale zato všetkým väčšmi prenikajúci vo svojej domácej kontrole. (s. 190)“ Musím s ním plne súhlasiť. Obete totalitárneho štátu by si mali uvedomiť, ako boli ochudobnené ich životy, ako bol ubíjaný ich zmysel pre radosť a šťastie, ako boli zničené ich najintímnejšie vzťahy a znevážené ich najvzácnejšie hodnoty. Timothy Garton Ash touto poučnou knihou pridal ďalšiu dôležitú a podnetnú kapitolu k našim poznatkom o komunizme a postkomunizme.

Z angličtiny preložila Martina Poliačková

Vladimir Tismaneanu je profesorom politiky na Marylandskej Univerzite v College Park a riaditeľom univerzitného Centra pre štúdium postkomunistických spoločností. Je autorom knihy Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism and Myth in Postcommunist Europe (Princeton University Press, 1998)

the postcommunist world will remain hostage to unbearable neuroses, endless settlements of accounts, and even witch-hunts. This second position tends to overlook the simple but undeniable fact that communist regimes perpetrated real crimes carried out by identifiable individuals whose actions should be subject to legal procedures.

Garton Ash's conclusion is somewhere in between these two approaches, proposing a middle road in dealing with this most painful postcommunist dilemma: "Find out, record, reflect, but then move on." Remembrance of atrocious things past is thus a moral imperative and not simply a political weapon or a slogan brandished by self-appointed apostles of retroactive justice. For any honest denizen of the former communist world, from Bucharest to Tirana and from Warsaw to Sofia, Garton Ash's words ring both accurate and wise: "It must be right that the Germans, and not just the Germans, should really understand how in the second half of the twentieth century there was again built, on German soil, a totalitarian police state, less brutal than the Third Reich, to be sure, far less damaging to its neighbors, and not genocidal, but more quietly all-pervasive in its domestic control." I cannot agree more. It must be right that former subjects of the totalitarian state truly should understand how their lives were robbed, how their sense of joy and happiness was beaten down, how their most intimate relations were spoiled, and how their most precious values were insulted. With this illuminating book, Timothy Garton Ash has added an important and challenging chapter to our knowledge of both communism and post-communism.

Vladimir Tismaneanu is Professor of Politics at the University of Maryland at College Park and Director of the university's Center for the Study of Postcommunist Societies. He is the author most recently of Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism, and Myth in Postcommunist Europe (Princeton University Press, 1998). A Quarterly Published by New York University Law School and Central European University